

Sobre la metafísica de la relació. Presentació del primer volum de les Actes del Congrés de la SOFIME del 2016*

Josep-Ignasi Saranyana
Professor emèrit de la Universitat de Navarra

* Sociedad Española e Iberoamericana de Filosofía Medieval. Text llegit per l'autor a l'Ateneu Barcelonès el 22 de gener del 2019.

Agraeixo molt la invitació rebuda de l'Ateneu Barcelonès, concretament de la seva Secció de Filosofia, per participar en la presentació d'aquesta important iniciativa editorial promoguda per la revista *Enrahonar*, de publicar les actes del congrés de la Societat Espanyola de Filosofia Medieval (SOFIME), celebrat a la Universitat Autònoma de Barcelona, del 14 al 16 de novembre del 2016. Els qui han estat les ànimes del congrés són el professor doctor Alexandre Fidora i la doctora Maria Cabré Duran, aquí presents. Aprofito l'avinentsa per donar-los les gràcies pel seu esforç, no només per organitzar el magne esdeveniment, ans també, i potser això encara és més important, per aconseguir la impressió de les actes en un temps realment rècord. Cal citar així mateix, perquè és just, el director de la revista *Enrahonar*, professor doctor Jaume Mensa i Valls, que ha obert amb tanta generositat les pàgines del seu *international journal*, conduït fins ara amb tant d'èxit durant tants anys, i que ara abandona després que la revista hagi assolit els nivells més alts dels rànquings internacionals.¹ I no solament ha prestat la revista per editar les ponències, sinó que a més a més hi ha afegit un monumental suplement amb totes les comunicacions que han superat els criteris de qualitat, certament molt exigents, establerts pel comitè responsable de l'edició de les actes.

A mi em pertoca parlar de les ponències, eixides en el volum ordinari de la revista, que fa el 61 de la seva història, titulat *De relatione*. És el mateix tema del congrés de la SOFIME. Així, doncs, el volum té caire monogràfic.

*

En la presentació general, que firmen la doctora Cabré i el professor Fidora, hi llegim, a la primera línia, el següent: "La història de la filosofia ha tingut, en general, poc en compte el concepte de *relació*, que molts han considerat una 'categoria secundària'". És obvi que segueixen la hipòtesi del medievalista Kurt Flasch.² Potser sí que la història de la filosofia ha prestat poca atenció a aquesta categoria filosòfica: caldria,

¹ Cfr. *Enrahonar. An International Journal of Theoretical and Practical Reason*, 61 (2018), p. 1-158.

² Kurt Flasch. "Zur Rehabilitierung der Relation. Die Theorie der Beziehung bei Johannes Scotus Eriugena", a W. F. Nebel-D. Leisegang (eds.), *Philosophie als Beziehungswissenschaft. Festschrift für Julius Schaaf*. H. Heiderhoff; Frankfurt am Main, 1974, pp. 5-25.

tanmateix, fer un recorregut per les principals històries de la filosofia, eixides d'ençà l'albada del segle XIX, per poder establir la versemblança d'aquesta afirmació.

Comencem, solament a tall d'exemple, per les sorprenents *Lliçons sobre la història de la filosofia*, de Georg Wilhelm Friedrich Hegel, que va dictar unes quantes vegades, l'última a Berlín, el semestre d'hivern del 1829-30. Concretament, les va acabar el març del 1830. El curs es va publicar el 1833, dos anys després del seu traspàs, sobre la base dels apunts dels alumnes i un quadern que tenia Hegel per a les seves classes. Encara que la traducció mexicana d'Elsa Cecilia Frost (l'única que existeix en castellà de les *Lliçons*) tira una mica pel dret, si es compara amb l'original alemany preparat per Karl Ludwig Michelet, l'encerta quan tradueix que, segons Hegel, "Tomàs d'Aquino expressa les seves doctrines en forma aristotèlica, quan fa la forma substancial anàloga a l'entelèquia (és a dir, *l'énérgia*)". Hegel va copsar que la forma substancial té el fi en si mateixa, de manera que per aital causa és *substant* o *substantiva*. Tot i que no ha llegit directament Aquino, sinó que segueix el discurs de l'historiador Wilhelm Gottlieb Tennemann (†1819), Hegel n'ha tingut prou de fullejar el resum que li ofereix Tennemann per capir què hi ha darrere la síntesi tomasiana, si més no en aquest punt. A desgrat dels prejudicis que coloren la seva síntesi, ha captat el vertader rerefons del peripatetisme. A Aristòtil l'interessa primer de tot la substància. I a Aquino, també.

Si no obstant conèixer-la tan bé, rebutja Hegel la construcció aristotèlica, sap per què la rebutja i ho fa a gratcient. En el sistema hegel·lià no hi ha espai, en efecte, per a res substantiu, que no sigui l'esperit absolut; i encara aquest esperit té una substantivitat tan peculiar, que pròpiament és substantiu i no substantiu, car la dialèctica el fa ser i no ser, en una dinàmica que és aparèixer i desaparèixer, essent ensems ell mateix i el seu contrari la seva síntesi. Així, doncs, no hi pot haver en la dinàmica tríada hegel·liana res substantiu, que no sigui l'esperit absolut. I aquest, amb una substantivitat, si se'm permet l'expressió, prou *sui generis*. Com que en cap cas es pot parlar de *relació*, si no hi ha una permanència de la substància, la dialèctica, tot i ser un *ad aliud*, ultrapassa el que entenem per *relació*, fins i tot entesa aquesta anàlogament.

Com ja se sap, Hegel només es va prendre seriosament Anselm de Canterbury, entre tots els medievals. Podria haver citat Nicolau de Cusa, ja al llindar del Renaixement, com a precursor llunyà del gir filosòfic preconitzat per l'idealisme alemany. Cusa va ser l'introduïdor de la tesi sobre la coincidència dels oposats, cosa que s'apropa a la dialèctica idealística. Tanmateix, Hegel no en va fer cap menció i no sé per què. No obstant això, es refereix a filòsofs poc significatius, encara que només d'esquiltada, com ara el català Ramon Sibiuda (1385-1436), un lul·lista probablement barceloní, poc conegut i potser destinat a l'oblit, si Michel de Montaigne no s'hagués fixat en ell,

dedicant-li un dels seus assaigs i, a més, no l'hagués traduït al francès; i *post mortem* no l'hagués condemnat la Inquisició romana. De Sibiuda diu que “té una manera pura i senzilla de pensar”. També parla de Ramon Llull, de qui descriu amb cura el seu *Ars*, però, en enumerar els *predicats relatius*, no fa cap *excursus* sobre l'accident *relació*. Hi ha, doncs, una tria interessada en les *Lliçons sobre la història de la filosofia*, cosa potser no gaire honesta; però Hegel sap el que fa i per què ho fa. Només vol trobar precedents del seu sistema. De tots, per tant, el preferit va ser Anselm de Canterbury, de qui escriu, com a conclusió: “Dies ist das Eine, was bei ihm herauszuheben ist; das Andere ist, dass jener höchste Gegensatz in seiner Einheit ausgefasst ist” (És aquest un dels aspectes que cal destacar a Anselm [que va lligar la filosofia amb la teologia]; l'altre és que en ell apareix copsada la suprema contraposició del pensar i el ser). Anselm hauria estat, doncs, el seu antecessor mediat i únic!

Ara bé: aquesta manera de presentar la història de la filosofia medieval, prova que Hegel no se'n va adonar, de la importància que el món medieval havia concedit a la *relació*? Tenia raó Kurt Flasch, en afirmar que la historiografia havia desconegut la importància que el món medieval va atribuir a aquesta categoria? Flasch la va encertar si només considerem la historiografia alemanya, tan lligada a les *Lliçons* de Hegel. No obstant, i atès el protagonisme que la filosofia medieval i barroca va concedir al predicament “relació” (com esbossaré seguidament), em sembla inversemblant la hipòtesi de Flasch. N'hi ha prou en fullejar la monografia francesa de Krempel, la qual, tot i no tractar expressament la qüestió que ens ocupa, n'ofereix dades importants de caràcter històric.³

*

I ja posats, resseguim la nostra recerca escodrinyant el pont que els medievals van bastir entre Aristòtil i els segles XIII i XIV de la nostra era, per arribar a alguna conclusió sobre la condició categorial de la *relació*.

És innegable que la gran innovació aristotèlica de classificar en deu predicaments totes les possibilitats d'oferir-se l'universal considerat *materialment*, va privilegiar la categoria substància. Ja ens ho ha dit Hegel. Cosa lògica d'altra banda, per ser la substància un ser substant. Les altres maneres de ser es caracteritzen per no ser substantives, és a dir, per inserir-se en la substància més o menys fermament; o potser, per emergir de la substància. Segons l'Estagirita, la consideració d'aital inherència, o sigui, de l'*ésser-en*, pot ser de nou maneres, i no n'hi ha més, tot i que molts han cercat aferrissadament de descobrir altres formes accidentals, i han fracassat en el seu propòsit. La realitat és, doncs, molt tossuda.

3 A. Krempel, *La doctrine de la relation chez Thomas d'Aquin. Exposé historique et systématique*, J. Vrin, París, 1952.

La *relació* “*latissime sumpta est ordo unius ad aliud*”: la relació, considerada en el seu sentit més ampli i general, és l’ordenació d’una cosa a una altra. Si l’ordenació està inclosa en l’essència de la cosa considerada absolutament, tenim la relació transcendental; si és una relació que consisteix en un mer *respectus*, és a dir, en una ordenació adventícia o sobrevinguda, aleshores tenim la relació predicamental. En aquest darrer supòsit, la relació predicamental té la mínima entitat. Els editors de les actes del congrés de la SOFIME fan molt bé de citar un passatge del comentari tomassià a les *Sentències* de Pere Llombard, on s’afirma aquesta mínima entitat de la relació.⁴ Ara bé: aquest comentari d’Aquino té un context, advertit no només per Sant Tomàs, sinó també pels seus deixebles. La qüestió és que la *relatio* es predica anàlogament.

Hem de prendre bona nota del tema de l’analogia, que al capdavant és la clau de volta de tot l’edifici filosoficoteològic. Així, doncs, no totes les relacions són equivalents; hi ha molts ens que són relacions, tanmateix, no ho són de la mateixa manera. Per aquesta causa, els medievals van parlar de distinció real i de raó. I ultra això, van esbrinar una distinció intermèdia, que ells van anomenar distinció de raó (amb fonament a la realitat o sense fonament); i altres, explorant viaranyos diferents, van denominar distinció formal “a parte rei”. En conseqüència, tot i ser llevíssima la seva entitat, la relació és un predicament que va merèixer una atenció molt acurada per part de l’escolàstica, tant de l’alta com de la baixa i, àdhuc, de la segona escolàstica (o escolàstica barroca) i de la neoescolàstica (de Lleó XIII ençà). Fins ara, com és obvi, no he dit res que no sigui ben conegut.

A poc a poc, el protagonisme de la *relatio* va créixer encara més, quan el corrent tomístic va estudiar la Trinitat divina fent ús d’aquesta eina metafísica, i ultra això va introduir la noció de relació transcendental per estructurar el tractat *de creatione* i el tractat de mariologia. Tanmateix, s’escau recordar que no tots els escolàstics es van afegir a la línia tomassiana, puix que alguns van encetar altres vies per il·lustrar les dues processions divines immanents. A tall d’exemple, recordem el cas de l’escola franciscana, particularment sant Bonaventura i Joan Duns Escot i, a una altra riba metafísica, el jesuïta Francesc Suárez.

Ben mirat, però, i probablement per influència de la teologia, tot i no emprar la relació en l’elaboració del tractat de trinotologia, paradoxalment va ser al bell mig de l’escola franciscana que la relació va passar de ser una *esse-in*, a ser una mena de substància que es va empassar la substància primera aristotèlica. Aquí cal rememorar Guillem d’Ockham, que va ser un dels primers de *substancialitzar* la relació, fent equivalent la relació amb la substància, segurament per una influència mal païda del tomisme, que volia rebutjar.

I no només això, sinó que, ja a les darreries de la Il·lustració, la relació va envair

⁴ “Si quantum ad quantitatem distinctionis, sic distinctio divinarum hypostasum est minime distinctio realis quae possit esse [...]. Et ideo tali distinctioni competit ens minimum, scilicet relatio” (Tomàs d’Aquino, *Super I Sententiarum*, d.26, q.2, a.2, ad2).

el territori propi dels tres darrers accidents que estan al dessota de la relació, en la classificació aristotèlica, com ara el *quando*, l'*ubi* i el *situs*.

Així doncs, és versemblant afirmar -com sosté Flasch- que la història de la filosofia, sobretot la medieval i moderna, ha desatès una qüestió tan rellevant per a l'especulació escolàstica i barroca, com l'ara esbossada? A més a més, i després del *boom* de la medievalística, que va esclatar poc abans de la Gran Guerra del 1914 i que continua, algú pot vindicar encara un aital oblit de la historiografia? Per si de cas, però, les actes de la SOFIME ens ofereixen al voltant de 650 pàgines, ben atapeïdes i denses, i de molt bona factura, dedicades monogràficament a la "relació" en l'edat mitjana i premoderna.

*

Anem a les cinc contribucions del volum de la revista *Rahonar*. La primera és de la professora doctora Maria Jesús Soto-Bruna, de la Universitat de Navarra, sobre dos autors medievals de la preescolàstica: Joan Escot Eriúgena, un irlandès que va treballar una llarga temporada a la cort de Carles el Calb, rei de França i net de Carlemany, del qual no se sap gran cosa; i Juan Domingo Gundisalvus, ardiaca de Segòvia, que va viure un segle més tard. El primer és autor de *Periphyseón*, traduït al castellà amb el títol *Sobre las naturalezas*. El segon, que s'inclou entre els cèlebres traductors de l'Escola de Toledo, té un opuscle titulat *De processione mundi*. Entre tots dos, la professora Soto-Bruna hi estableix una continuïtat. Segons ella, es tracta d'una continuïtat temàtica. Ben mirat, jo penso que no és tant una unitat temàtica, com una unitat cultural. Tots dos, ben cert, es mouen en l'àmbit del neoplatonisme medieval, quan aquest va topat amb la lògica aristotèlica i va encetar el tema dels universals. Així, doncs, hi ha en els dos casos un intent de conjuminar el dogma de la creació amb la doctrina de la multiplicitat de la natura. És el tema de la *formalitat* de l'universal, o sigui, la condició del *unum in multis et de multis*, o bé l'*unum respiciens alia*. Ho diu més sintèticament Soto-Bruna amb el principi: *ab uno non nisi unum*. Ara bé: el que per a l'Eriúgena pressuposa la perfecta equivalència entre ser i pensar, no és el cas del Gundisalvus. Recolzant-se en bibliografia alemanya, sobretot en Kurt Flasch, l'autora afirma que cal assumir que Escot Eriúgena parla d'una "immanent racionalitat en el principi", que és el mateix que afirmar que Escot va assolir la relació transcendental, o, encara més, que el seu tractat no és altra cosa que un desenvolupament d'aquesta noció transcendental. Potser sí... o potser no. Deixem-ho ara aquí.

John Marenbon, de la Universitat de Cambridge, és l'autor de la segona ponència sobre els sentits de la relació en el món medieval. Marenbon fa una afirmació important, d'altra banda prou coneguda per la medievalística, però ara recuperada per

la lingüística: que tota relació implica dos *relata*, és adir, dos relatius. Per a la lingüística, no hi ha parla si no hi ha oient. Això també té un gran interès per a la teologia, quan es vol escatir la condició de la Revelació i, de retruc, de la Sagrada Escripura. Per al tractat *De Deo creante*, el tema s'imposa arran del descobriment de la noció de no-res i de la definició de crear com a "productio ex nihilo sui et subiecti". Així, doncs, si les coses són, la seva relació amb el primer principi ha de ser real; tanmateix, no ho pot ser la relació del Creador amb les seves criatures. La relació, en aquest cas de baix a dalt, és una relació transcendental, perquè tota l'existència de la cosa depèn de la seva relació amb el primer principi.

Deixem de banda la ponència del professor José Antônio de C. R. De Souza, malauradament traspasat fa ben poc i anem a la del professor Ruedi Imbach. Imbach, de la Universitat de París IV, és un bon coneixedor del Mestre Eckhardt, del qual ha lliurat una edició francesa, i això es nota en el seu assaig. Imbach és tributari del corrent de la contextualització, segons el qual no hi ha manera de comprendre bé i a fons cap autor fora del seu context geogràfic i temporal. Tota filosofia està, d'alguna manera, regionalitzada i temporalitzada. Ara bé: d'això no es pot deduir que hi ha una relació (en el sentit tècnic de l'expressió) entre un pensador i el seu temps i el seu espai: l'Estagirita hi va veure aquí tres altres accidents predicamentals, els tres darrers de la seva llista, que cal no oblidar: *ubi, situs, quando*. I cada un d'ells mereix molt de respecte, tot i ser tan llevíssims des del punt de vista ontològic. Ara bé, on encabim la història, la geografia i la cultura?

La ponència del professor Alexandre Fidora, bon amic, de la Universitat Autònoma de Barcelona, ens endinsa en la filosofia lul·liana. La seva qüestió és ben interessant. Contraposa les relacions de la raó amb la fe en els dos estats possibles (deixem ara de banda el tercer): *in statu isto* (com en diria Duns Escot) o *sub statu gratiæ*, i *in statu gloriæ*. Hi ha, ara mateix, una discussió de gran envergadura en el món teològic sobre aquesta qüestió, provocada pel descàndid patit per la raó en la postmodernitat. La teologia defensa (si més no alguns teòlegs, i jo entre ells) que la filosofia (és a dir, la raó) és un moment immanent a la teologia, de manera que la teologia és la racionalitat de la fe. Si així aboca en Duns Escoto o no, deixem-ho pel col·loqui, si us sembla bé.

Fins aquí, les meves consideracions sobre aquest magnífic monogràfic de la revista *Rahonar*. Només em resta felicitar altre cop els organitzadors de l'esdeveniment.

Moltes gràcies per la vostra atenció.